

РОЗДІЛ VIII

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

*І.Я.Дзира
(м. Київ)*

ВПЛИВ "ЛІТОПISУ МАЛОРОСІЇ" ЖАНА-БЕНУА ШЕРЕРА В "ІСТОРІЇ РУСІВ"

Наприкінці XVIII - на початку XIX ст. у Західній Європі значно посилювався інтерес до минулого окремих провінцій, зокрема й тих складових частин монархій, що були колись незалежними державами. Тогочасні історики і філософи розглядали елементи місцевого автономного устрою як рештки давньої й справжньої свободи, якої позбавили той чи інший народ деспоти та чужоземні завойовники. Так, основні французькі провінції ще в XVIII ст. зберігали гостре відчуття своєї окремішності. Тому у зібранні провансальських штатів Мірабо міг говорити про провансальський народ, про свободу землі останнього та права його комун. А Тьєррі зображував історію Бретані як літопис стародавньої свободи, задавленої французькою деспотичною централізацією. Особливо вдячною темою для тогочасних дослідників була історія Ірландії, народ якої аж до XIX ст. вів уперту визвольну боротьбу проти англійських загарбників. Прогресивна європейська громадськість захоплювалася стійкістю кельтів, котрі, втративши незалежність /східна Ірландія - в XII ст., західна - у XVII ст./, зберегли свою національну самосвідомість і не бажали миритися з окупацією своєї Батьківщини.

З другої половини XVIII ст. великого поширення набула теорія руссоїзму з її ідеалами природи, свободи, доброчесності й щастя. Творчі студії руссоїстів були спрямовані на пошук та зображення справжніх "людей природи", насамперед патріархальних селян, які свято дотримувалися предківських традицій, їхньої культури і не піддавалися розкладницьким впливам тогочасної цивілізації.

У світлі вищезазначеного потенційно багатий матеріал для західноєвропейських просвітителів могла дати Україна. В 1788 р. у Парижі вийшов "Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії" ("Анали") французького і німецького історика, географа й економіста Жана-Бенуа/Йоганна-Бенедикта/ Шерера (1741 - 1824). Названа праця є першим у західноєвропейській науці загальним оглядом історії та географії України, укладеним відповідно до настанов

просвітительської ідеології. Її джерелами стали твори Г.Боплана, П.Шевальє, список "Короткого опису Малоросії", ряд інших писемних й усних матеріалів, отриманих автором під час його служби в французькому посольстві у Петербурзі.

Ельзасець за походженням, Шерер прекрасно орієнтувався в тих політичних, суспільно-економічних та культурних процесах, що відбувалися на теренах Гетьманщини у другій половині XVII ст. Адже і його батьківщина – Ельзас – також перебувала під постійним тиском французького абсолютизму. Останні елементи місцевих привілеїв цієї етнічно німецької провінції було остаточно скасовано під час революції 1789 – 1793 рр. /наприклад, тоді ліквідували митний кордон між Ельзасом та Францією/. З іншого боку, дотримуючись поглядів Руссо, Шерер в організації Гетьманщини й особливо Запорізької Січі вбачав повне втілення ідеї народоправства, коли кожен козак міг брати участь в управлінні державою. Тому на сторінках "Аналів" українське козацтво постає як колективний образ суспільного героя - борця за соціальну свободу і національну незалежність своєї Вітчизни.

Аналізуючи джерела "Історії русів" та витоки формування поглядів її автора, деякі дослідники справедливо відзначали позитивний характер впливу французьких просвітителів на невідомого українського патріота. Однак проблема "Шерер й "Історія русів" широкого висвітлення у науковій літературі практично не отримала.

Перша відома вченим вказівка на зв'язок "Аналів" з "Історією русів" містилася в написаній на початку 1845 р. рецензії віленського ботаніка Станіслава Боніфатія Юндзілла на двотомне "Chowanne" ("Ховання") Броніслава Трентовського, що було видане 1842 р. у Познані. Заперечуючи факт замурування гетьмана Косинського в кам'яному стовпі кляштора, Юндзілл звинуватив у створенні цієї антипольської легенди автора "Історії русів", яким він вважав Георгія Кониського. З останньої, на думку рецензента, і "взяв відомість Шерер"¹.

1935 р., в збірнику на пошану М.Марра, вийшла невелика стаття М.Грушевського вже після смерті автора, присвячена історичній фабулістиці. Підкресливши вплив спадщини французьких дослідників П'єра-Шарля Левека, Ніколя-Габрієля Леклерка та Жана-Бенуа Шерера на розвиток української історіографії кінця XVIII - початку XIX ст., академік надзвичайно точно визначив його сутність: "Екскурси цих письменників у сферу російської політики щодо України і самих українських подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв'язок історичних загадок."² При цьому М.Грушевський підкреслив особливі заслуги Шерера в творенні апокрифічних сюжетів. Конкретизуючи свої думки, дослідник навів декілька прикладів запозичень автора "Історії русів" з "Annales de la Petite-Russie". Ідеться про реформу козацького війська, проведену князем Остафієм Ружинським, викуп Богдана Хмельницького з полону та його службу у королівській гвардії й літературне оповідання про фантастичний кінець геть-

манства Дем'яна Многогрішного. Однак загадкова смерть видатного українського історика, на жаль, не дозволила йому здійснити свої плани і ґрунтовно дослідити дане питання.

Природно, що з початком 1930-х рр. через несприятливі суспільно-політичні обставини в умовах більшовицького режиму ця проблема не могла бути порушена вченими в УСРР.

1948 р. в Мюнхені у "Науковому збірнику Українського вільного університету" було надруковано статтю Олександра Оглоблина, де автор зробив спробу показати значення "Аналів" у контексті суспільно-політичної думки українських автономістів, зокрема представників новгород-сіверського гуртка.

Спочатку дослідник аргументовано довів, що праця Шерера була створена раніше, ніж "Історія русів". Тому теоретично автор останньої міг користуватися "Аналами". Далі Оглоблин коротко охарактеризував промови наказного гетьмана Павла Полуботка, що були вміщені в названих творах. Спираючись на свідчення О.Лазаревського та матеріали "Истории Малой России" Д.Бантиса-Каменського, він прийшов до переконливого висновку, що існував третій – україномовний варіант промови, яким незалежно один від одного скористалися Шерер і псевдо Кониський. Подібним чином розглянув Оглоблин й апокриф про загибель гетьмана Косинського, тому, на думку вченого, мова може йти не про безпосереднє запозичення автора "Історії русів" у Шерера, а швидше лише про користування ними спільними матеріалами.

Надзвичайно цікавою є також версія про активну співпрацю Шерера з національно свідомими українцями в Петербурзі, а можливо у Франції та навіть Україні. Прагнення поінформувати прогресивну європейську громадськість про брутальне порушення царським урядом попередніх угод про збереження прав і вольностей українців, бажання розповісти правду про обставини скасування Катериною II автономії Гетьманщини спонукало українських шляхтичів і старшин звернутися за допомогою до Шерера та використати його як рупор своїх ідей. "Отож, - підсумував Оглоблин, - можна думати, що видана за кордоном Шерерова "Історія" була інспірована саме новгород-сіверськими українськими патріотами, які не тільки забезпечили її автора документальними й літературними матеріалами, а й пізніше, через своїх закордонних емісарів додали Шерерові нових матеріалів, спонукуючи його до нової публікації /" Анекдотів" – І.Д./, цього разу, природно, анонімної, яка була, очевидно, безпосереднім продовженням, лише в іншій /на той час єдиною можливою/ формі, закордонної акції українських автономістів 1791 року. У цьому й полягає особливий інтерес споріднення Шерерових "Annales de la Petite-Russie" з "Історією Русов"..."³

На думку професора-емігранта, "і досі ні праця Шерера не вивчена спеціально в нашій історіографії, ні вплив її /і в цілому, і в деталях/ на "Історію Русов" не досліджений. Тим-то питання про те, чи була Шерерова праця одним із джерел до "Історії Русов" /питання взагалі дуже складне, бо в них було спільне джерело - "Краткое описание Малороссии" й Рубанова редакція його/, чи ні, поки що залишається відкритим"⁴.

Після здобуття Україною незалежності ситуація не змінилася на краще. Не зробивши "Анали" предметом самостійного дослідження, науковці або просто відзначають факт впливу твору Шерера на "Історію русів" без необхідного подальшого аналізу, або побіжно торкаються окремих поодиноких випадків запозичень⁵.

Усі помічені текстуальні паралелі, що зустрічаються в "Аналах" та "Історії русів", походять з II тому праці Шерера. Він має назву "Короткий виклад історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, які сталися в Україні" й є одним із списків "Короткого опису Малоросії".

На думку представників нарративної школи історіографії кінця XVIII – початку XIX ст., в історичних працях необхідно відображати дух тієї епохи та характер того чи іншого народу, які є об'єктом дослідження. У цьому плані значний інтерес становить ставлення західноєвропейських істориків-нарративістів до своїх джерел. "Содержание эпохи, - наголошували вони, - отражается и в самой форме хроник, в их безыскусственном, мелочном и наивном повествовании, выросшем из непосредственного наблюдения жизни. Поэтому и историк, чтобы быть правдивым, должен сохранить эту столь типичную для средних веков форму, он тоже должен писать хронику прошлых времен."⁶ Подібних поглядів дотримувався й Шерер, який у вступі до своєї праці наголосив, що користувався методом редагування джерел і лише зрідка вдавався до їх коментування: "Я виступаю тут лише редактором літописів, написаних місцевими людьми руською мовою..." У цих літописах нічого не змінено, бо спосіб, у який народ розповідає свою історію, виявляє його характер, що конче треба було зберегти. Примітки та пояснення додавалися лише до тих місць, які цього вимагали⁷. Звідси випливає, що переважна більшість інформації з "Аналів", яка потрапила на сторінки "Історії русів", є автентичним матеріалом саме з того рукопису "Короткого опису Малоросії", котрий був у розпорядженні Шерера.

В цьому невідомому нам списку містилася коротенька згадка про гетьманство Дмитра Вишневицького й Остафія Ружинського. Після цього йшло повідомлення про те, що українці, які не збиралися далі терпіти шляхетський гніт, обрали собі для проживання землі за Дніпровими порогами. "Шерерові, - писав М.Грушевський, - сподобалося зв'язати тісніше це оповідання з "гетьманством" Ружинського, і він докинув при тім кілька слів про його діяльність у війську: він зробив всі зусилля, щоб загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і призвичаїти до війни...Ті, що не хотіли піддатись цій дисципліні, подалися за пороги в пустині, що вони собі розробили..."⁸ Цю коротку вставку французького історика було розгорнуто невідомим автором "Історії русів" у мальовничий докладний опис реформи збройних сил України⁹, а вже звідти її почерпнули М.Маркевич, М.Костомаров та В.Антонович¹⁰.

На особливу увагу заслуговує сцена страти поляками гетьмана Остряниці й козацької старшини, що зображена в обох творах. Шерер розповідає про ці події відносно стриманою мовою, без зайвих і риторичних непорвків. Однак трагізм сюжету не дозволив йому при перекладі "Короткого опису Малоросії" уникнути особистої оцінки зображуваних

подій. У ній чітко відбилися погляди просвітителів-русоїстів, які протиставляли "природну" людину суспільству, враженому пороками цивілізації: "Проте мир тривав недовго, його скоро порушили поляки, які мали підступність викрасти Остряницю й Гуню і варварство відібрати їм життя після найжахливіших катувань. Сотник Касим з Києва загинув так само зі своїм сином. Багато інших козаків стали жертвами жорстокості поляків: одних було колесовано, а інших піддано таким тортурам, які не спадуть на думку найжахливішому дикунові, але які гідні рафінованої жорстокості освічених націй – їх підважували на довгих цвяхах, якими пробивали тіло між ребрами, інших четвертували, і ніщо не могло ні розчулити поляків, ані схилити їх до милосердя. Вони навіть смажили дітей на рашперах, а інших саджали на палі, розкладаючи під ними багаття..."¹¹

Натомість невідомий автор "Історії русів" значно розширює запозичений у Шерера уривок та перетворює його на цілком самостійне розгорнуте оповідання. Розказавши про відправлення підступно схоплених козацьких старшин до Варшави й їхніх жінок і дітей, він робить спробу досягнути трагізм історії свого багатостраждального народу, розповісти про факти, в які, на його думку, важко повірити сучасним читачам. Не заперечуючи у принципі Шерерових думок стосовно жорстокості "відсталих" азіатів та "цивілізованих" поляків, український історик вважає важливим критерієм моральної оцінки також міру її: "Казнь она была еще первая в мире и в своем роде, и неслыханная в человечестве по лютой своей и варварству, и потомство едва ли поверит сему событию, ибо никакому дикому и самому свирепому японцу не придет в голову ее изобретение; а произведение в действо утратило бы самых зверей и чудовищ."¹² Щоб повніше й яскравіше відтворити історичну істину, псевдо-Кониський при змалюванні сцени страти залучив на допомогу творчу уяву. Адже у світлі сенсуалістичної теорії пізнання, що була притаманна західноєвропейській філософії другої половини XVIII ст., історична наука була неможлива без уяви. На думку сенсуалістів, без останньої не можна було пізнати об'єктивну істину. "Самая беспристрастная вещь на свете, - підкреслював французький історик Проспер де Барант, - это воображение: ему не нужно делать выводы, ему достаточно картины, которая перед ним возникает"¹³. Саме за допомогою образного відтворення запозиченої в Шерера інформації невідомий автор створив історичну картину, що хвилює та приваблює читачів як високомистецький літературний твір.

М.Грушевський вважав, що звістка про купівлю полоненого турка-ми Богдана Хмельницького мурзою Ярисом походить від Шерера. Перекладаючи рядки "Короткого опису Малоросії", де йшлося про те, що "Зіновія в полон взято, откуда по двох годах выкуплен ясиром татарским", Шерер зробив помилку й перетворив "ясир татарський" на татарина Яриса /Jaris/. На думку Грушевського, Шерер додав від себе, ніби "від татар Хмельницького викупив король... і взяв його до своєї гвардії."¹⁴ Ці деталі були використані автором "Історії русів" як матеріал для подальшого художнього розвитку сюжету /конфлікт між Хмельницьким

та Чаплинським й оригінальна форма покарання чигиринського дозорці за наказом короля/.

Знайшли аналогії в "Історії русів" і деякі дрібні подробиці "Аналів", Наприклад, черкаський полковник Максим Кривоніс фігурує в обох творах як генеральний писар.

Використання псевдо-Кониським книжки Шерера підтверджується також збігом інформації, що стосувалася формування польської армії для кампанії 1651 р. Обидва автори наголосили, що король дуже хотів отримати військо від герцога курляндського, котрий за договором не зобов'язаний був допомагати полякам за межами свого краю. Тому уряд Речі Посполитої пообіцяв визнати спеціальним актом, що курляндці вирушили у похід не після наказу короля, а виключно з доброї волі. Далі псевдо-Кониський повторює рядки "Аналів", де йдеться про приєднання вояків маркграфа бранденбурзького до посполитого рушення. Слідом за Шерером український історик повідомив про проголошення в 1657 р. Бранденбургом суверенітета. Обидва автори зазначили, що електор Фрідріх-Вільгельм отримав від поляків під заставу місто Ельбінг, пообіцявши надати їм за це збройну допомогу проти Московії та Швеції. При цьому псевдо-Кониський додає від себе, що даної обіцянки прусський монарх не виконав. На нашу думку, такий інтерес Шерера до німецьких справ пояснюється його національністю. Адже він був етнічним німцем з Ельзасу.

Автор "Історії русів" підкреслює, що чисельність змальованих у його творі походів і битв може видатися для читача сумнівною. В зв'язку з цим він "створює образ войовничого, історично активного народу, який не просто обороняється від ворогів /оборона - ознака слабкості/, а й провадить агресивні воєнні дії, що властиве сильним народам"¹⁵. Щоб зрозуміти літературну манеру творення батальних сцен, розглянемо, наприклад, фантастичну переможну битву українсько-російського війська з поляками біля Вісли в 1656 р. У цій яскравій батальній картині історик докладно висвітлив хід облоги та штурму шляхетського табору, описав раптовий фланговий удар козацької піхоти, який вирішив успіх бою, розповів про замішання в стані ворога, переслідування втікачів кіннотою, здобуті трофеї тощо. Для сучасного дослідника це типово літературний сюжет, який, однак, було складено на підставі таких рядків "Аналів": "У той же час вони дізналися, що поляки з двома гетьманами на чолі збираються перейти Віслу, і самі перейшли цю річку. Дві армії зійшлися на полі бою, сутичка була запекла, поляків ще раз було розбито й вони кинулися тікати."¹⁶

Наочно близькість між "Історією русів" та "Аналами" спостерігається й у оповіданні про обрання Івана Брюховецького гетьманом. Переказавши відповідні сторінки невідомого нам списку "Короткого опису Малоросії", Шерер розповідає, що в 1663 р. більшість козаків, зокрема запорожці, скинули з гетьманства Сомка та обрали Брюховецького. Невдоволений цим, інший претендент на булаву – Васютка (Василь Золотаренко) використав свою дружбу з єпископом Мефодієм, щоб добитися прихильності царя. Олексій Михайлович відповів, що обрання геть-

мана - це внутрішня справа українців, у яку він не може втручатися. Однак Васютка не припинив своїх настирних прохань про гетьманство. Довідавшись про це, Брюховецький звинуватив Сомка й Васютку в розтраті державного майна. Врешті-решт цар призначив спеціальну комісію, котра винесла остаточне рішення, підтвердивши на гетьманстві Брюховецького. У руки останнього було передано нещасливих претендентів. Знаючи "Сомкову спритність, його сміливість і твердість характеру"¹⁷, гетьман наказав умертвити небезпечного суперника.

Запозичивши це оригінальне трактування, автор "Історії русів" вніс ряд власних доповнень та змін. Завдяки останнім його оповідь стала витриманою в панегіричному дусі стосовно Сомка. З іншого боку, він не пошкодував чорних фарб для образів Золотаренка й особливо Брюховецького. По-перше, історик зазначає, що останній здобув булаву завдяки підкупу виборців. По-друге, він конкретизує дії Золотаренка, говорячи, що той намагався досягти своєї мети за допомогою скарг і доносів. Для більшої достовірності автор не просто переказує царську резолюцію, як це робить Шерер, а вдається до її цитування:

"Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії"

Але цар відповів, що вибори гетьмана Малоросії залежать лише від козаків, що він у ту справу ніяким чином не мішається і що оскільки було обрано Брюховецького, то Васютці лишається тільки заслужити повагу козаків, щоб стати наступником Брюховецького після його смерті.

C.234

"Історія Русов"

Царь по благоразумію своему и справедливости дал доносчику и предстателю следующую резолюцию : "Понеже избраніе гетмана малороссійскаго по силе договорных статей именитаго гетмана зиновія Хмельницкаго зависит от чинов и козаков тамошних, то не мешать им в том ни по каким случаям; и ежели Борюховецкій выбран уже гетманом, то так тому и быть, а Васютке искать благоволенія козацьего, чтоб и его также по смерти Брюховецкаго выбрали; а до того битъ ему в прежнем чине спокойно и без шатостей. С. 157-158

Дане цитування виконує важливу політичну роль – переконує читача у тому, що на початковій стадії українсько-російських взаємовідносин царський уряд нібито виконував взяті на себе зобов'язання, поважав права гетьманської держави й не втручався в її внутрішні справи. У текст першоджерела історик вставив також власну характеристику Сомка, який "многими заслугами воинскими довольно доказал приверженность свою к интересам царским и всея Россіи, да и от войска достоинства его отлично почитаемы были"¹⁸. Далі він дає належну оцінку царській комісії, яку Брюховецькому вдалося підкупити. При цьому автор не втримується від дошкульного випадку на адресу запорожців. Щоб подати читачеві образ останнього в якнайнепривабливішому світлі, він вдається й до сатиричних засобів, про що свідчить цитата з рапорту ко-

місії цареві: "Иван Мартынович есть честный человек и годится быть гетманом, понеже он хотя не учен, да умен и ужась как воровать исправен. Посады его на границах, можно спасть в Москве без торопливости"¹⁹. Отже за допомогою перерахованих прийомів в "Історії русів" постало літературне бачення подій 1663 р., що досить сильно відрізняється від інформації решти національних пам'яток XVII-XVIII ст., які з більшою чи меншою повнотою, але об'єктивно відтворюють перебіг подій на Ніжинській чорній раді.

М.Грушевський установив, що звістку про фантастичний кінець гетьманства Дем'яна Многогрішного, який нібито помер від ран у 1672 р., автор "Історії русів" запозичив з Шерера. Навівши відповідні текстуальні паралелі, дослідник писав: "Шерер перефразовує "Короткий опис Малоросії" але, не знати звідки так різко міняє арешт Многогрішного на смерть. Найпростіше пояснення, здається мені, що в копії "Короткого опису", ним використовуваній, текст у цім місці був зіпсований, було щось упущене, й Шерер, силкуючись відгадати зміст, скомпонував таку "оригінальну" розв'язку - відомість про смерть замість арешту"²⁰. На нашу ж думку, в даному разі маємо справу з дослівним перекладом списку "Короткого опису Малоросії". Адже на тій же сторінці, де йдеться про смерть лівобережного гетьмана, трохи раніше розповідається і про серйозну поразку війська Многогрішного від об'єднаних сил турків та Петра Дорошенка. Отже читачеві неважко було зробити висновок, що Многогрішний був поранений у бою. Реконструювавши в звичний спосіб хід цієї битви, автор "Історії русів" вирішив логічно пов'язати уривок з наступною звісткою Шерера про смерть Многогрішного. Через це він наголошує на тому, що лівобережний гетьман у тому нещасливому бою біля Чигирини-Діброви був важко поранений²¹.

Джерелом для разючої сцени батуринової різанини, що постала під талановитим пером автора "Історії русів", поряд з козацькими літописам й усними переказами були також відповідні рядки праці Шерера. Порівняємо:

"Літопис Малоросії"

"...Мешканці міста загинули, підданні найжорстокішому катуванню: колесовать посаженно на палі, інших повішено выдуманы або четвертовано. Було вигадано й нові муки, що сама думка про них наводить жах." С. 272

"История Русов"

"Самая обыкновенная казнь их была живых четвертовать, и одних на кол сажать, а дальше новые роды мучения, самое воображение в ужас приводящие." С.206

Повідомлення про велику пожежу 1718 р. у Києво-Печерській лаврі,

під час якої загинула велика книгозбірня, деякі дослідники "Історії русів" висували як доказ авторства Григорія Полетики, в котрого у 1771 р. в Петербурзі також згоріла особиста бібліотека. Однак розповідь про цю трагедію не була створена автором "Історії русів", а завдячує своєю появою перш за все праці Шерера:

"Літопис Малоросії"

"Велика пожежа знищила Печорський монастир і церкву, а також чудову бібліотеку, яка була його окрасою. Ця бібліотека - справжній скарб Русі - мала всі документи, що стосувалися найдавнішої історії цієї імперії, безліч рідкісних та дорогоцінних рукописів, багато з яких було написано письмом, невідомим навіть для найбільших учених. Почувши сумну звістку про цю невідшкодовну втрату, цар не зміг стримати сльози."

С.278

"Історія Русов"

"...Необыкновенный пожар в Киевском Печерском монастыре, случившийся от недосмотра наместника в отсутствие архимандрита, который весь почти монастырь обратил в пепел и развалины при других драгоценностях церковных и монастырских, целыми веками собранных. Неожиданною потерей считалась самая первая в России, многочисленная и найдревнейшая библиотека, собранная и умноженная великим князем киевским Ярославом Владимировичем и сбереженная в пещерах от всех прежде бывших неприятельских нашествий и руин, но ныне к стыду содержателей и к крайнему сожалению просвещенных соотечественников среди благоденствия и тишины пламенем поглощенная. В ней содержались великия тысячи книг рукописных и разных драгоценных манускриптов, писанных на разных языках, и многія между ними на таких, которые и ученим тогдашним мужам не были сведомы, а особливо все записки и документы, до истории правления славянских племен и царств и до их законов и устройств касающиеся. Государь при печальном известии о такой важной потере не мог удержаться от слез; но она была невозвратна."

С.225-226

Отже український історик вважає, що лаврська книгозбірня містила у своєму складі зібрання Ярослава Мудрого, та висловлює глибокий жаль, що співвітчизники в мирний час не зуміли вберегти цей безцінний національний скарб.

Схожість між обома пам'ятками виявляється й у оцінці авторами причин ненависті Олександра Меншикова до уряду гетьманської держави²².

Існує велика ймовірність, що вміщена до "Історії русів" промова Полуботка з'явилася внаслідок літературної обробки відповідних сторінок "Аналів". Однак не можна виключати і можливість того, що обидва автори використали спільне третє джерело. Тому, доки не буде знайдено україномовний варіант промови, це питання залишатиметься відкритим. Проте в будь-якому разі поява цієї пам'ятки української політичної думки в "Аналах" та "Історії русів" не була випадковим і мимовільним

відходом від строгої історичної правди, а принциповим вибором, обдуманим прийомом, розрахованим на те, щоб викликати у читача національно-патріотичні почуття, захоплення громадянською мужністю провідників гетьманської держави.

Перераховані факти запозичень, по-перше, дозволяють встановити масштаби впливу "Аналів" на "Історію русів". По-друге, вони свідчать про те, що автор останньої, як й інші козацькі літописці, "во всяком слушае ... выдумывали меньше чем их обвиняют"²³.

Аналізуючи безсумнівні зв'язки "Аналів" з "Історією русів", ясна річ, не можна обмежуватися лише констатацією текстуальних паралелей. Не менш важливим є і вплив філософських ідей та суспільно-політичних поглядів французьких просвітителів XVIII ст. на українського історика.

Природноправова й соціологічна концепція Шерера загалом відповідала світогляду просвітителів. Усі події та явища характеризувалися ними з погляду відповідності ідеалам "розумного" політичного ладу, організованого на принципах "природного права" і "суспільної угоди". Згідно з цими поглядами, кожна нація мала право на створення незалежної держави. "Один народ не может быть подчинен воле другого, - переконавав сучасник Шерера, французький історик Гійом Рейналь, - он должен иметь по своему усмотрению законы и торговлю, облагать его налогами должно собственное правительство"²⁴. Імперіалістичні держави, які поневолювали інші народи, таврувалися просвітителями як тирані. У вступі до "Аналів" Шерер доводив, що героїчний, волелюбний український народ, який захистив Європу від загрози мусульманського завоювання, повинен мати свою незалежну державу, національну самобутню культуру, власну змістовну та героїчну історію. "Цей народ, - розмірковував дослідник, -...скинув із себе ярмо, і саме цього не хочуть йому пробачити"²⁵ агресивні сусіди.

Основною ідеєю "Історії русів" також було натуральне й моральне право кожної нації на незалежне державно-політичне життя. Тому Б.Хмельницький зокрема переконавав австрійського та турецького послів, що на захист державної незалежності "все народы во всем міре имеют самое естественное право, ни чем не опровергаемое"²⁶.

Щоб підкреслити важливість справедливих стосунків у міждержавному житті Шерер й особливо його український однодумець надавали великого значення різноманітним угодам, трактатам та договорам. "Народ рускій, быв в соединении, перее с княжеством Литовским, потом и с королевством Польским, не был никогда от них завоеван и им раболепным, но, яко союзный и единоплеменный ... добровольно соединился на одинаких и равных с ними правах и преимуществах договорами и пактами торжественно утвержденных", - писав гетьман Наливайко королю, характеризуючи українсько-литовські й українсько-польські взаємовідносини у минулому²⁷.

Обидва історики підкреслювали заслуги українців перед Річчю Посполитою, зрозуміло в першу чергу військові. Вони нагадували читачеві, що після порушення поляками своїх зобов'язань козаки неодноразово намагалися відновити старі порядки, але ці спроби закінчувалися для

них трагічно: "Самозахист козаків назвали бунтом, а повстання вважається злочином, коли йому бракує належної сили"²⁸. Зрозумівши даремність спроб поліпшити своє становище у Речі Посполитій легальним шляхом, український народ піднявся на національно-визвольну війну, внаслідок якої було проголошено власну незалежну державу. В цьому плані обидва історики однаково оцінюють значення Зборівської угоди 1649 р. "Нарешті, король Казимир, - пише Шерер, -... надіслав їм ратифікацію Зборівського трактату, згідно з яким він визнавав їх вільним народом"²⁹. А ось що читаємо у першому пункті Зборівського договору, вміщеному в "Історії русів": "Народ рускій, со всеми его областями, городами, селениями, и всякою к ним народною и национальною принадлежностью, увольняется, освобождается и изъемлетя от всѣх притязаний и долегливостей польских и литовских на вечныя времена, яко из веков вольный, самобытный и незавоеванный..."³⁰.

В аналізованих творах зустрічаємо також подібне пояснення обставин укладення українсько-московського союзу. Його основними причинами Шерер вважає те, що Хмельницький "не міг сподіватися на допомогу з боку віддалених держав, і те, що однакова релігія росіян і козаків забезпечить сердечність і міцну дружбу між двома народами"³¹. Єдиновірність" та "єдинокровність" виступають основними аргументами гетьмана й на сторінках "Історії русів". Як відомо, на Переяславській раді боярин Бутурлін відмовився присягнути іменем царя, що Олексій Михайлович оборонятиме козацьку державу від поляків, буде оберігати права і вольності всіх станів українського суспільства й ніколи не порушить їх. Московські послі мотивували відмову тим, що самодержець не може присягати своїм підданам. Однак, спираючись на матеріали "Короткого опису Малоросії", Шерер повторює традиційну легенду, яка відображала домагання уряду Хмельницького добитися забезпечення державних прав України: "Ці посланці договорилися з Хмельницьким та козаками про всі пункти попередніх статей трактату і обіцяли їм від імені свого монарха взяти їх під покровительство Великоросії, лишаючи їх користуватися з усіх їхніх прав, привілеїв та вольностей без будь-якого винятку"³². Дуже можливо, що саме з "Аналів" інформація про факт взаємної присяги потрапила на сторінки "Історії русів": "Оне написаны и ... объявлены послам московским, которые, согласясь на все, в них уложенное, подтвердили присягою своею от лица царя и царства Московского о вечном и ненарушимом хранении условленных договоров"³³.

Шерер осмислює історичне минуле та тогочасне українців з позицій третього стану. Такий підхід до історії, що набув особливого поширення напередодні Великої французької революції, передбачав повне неприйняття феодального ладу у всіх його проявах і до того ж в інтернаціональному масштабі. Тому історія України постає в "Аналах" як "картина зусиль" її народних мас, "спрямованих на захист їхньої свободи, уряду, віри, звичаїв, зрештою всього дорогого для людини"³⁴. Порівняння історії козацької держави з історіями республік Спарти й Риму є прикметою, властивою для пізнього Просвітництва. Хоч інтерес до ан-

тичного світу був характерним для останнього в цілому, однак спартансько-римське розуміння свободи стало ідеалом західноєвропейських мислителів лише наприкінці XVIII ст. Висловлюючи неприховані симпатії до козацтва, Шерер зазначає: "Виховані як спартанці, завжди при зброї як римляни, громадяни цієї республіки не підкорювали чужі землі, як ці останні, але захищали свої вівтарі та хатні вогнища відважно й постійно, воліючи труднощі мандрівного життя, а не розслабленості рабства"³⁵. Як відомо, автор "Історії русів", засуджуючи агресію, однозначно виправдовує оборонні війни, які є вимушеними та необхідними. Адже "одна оборона естественным образом человечеству позволяется против кого бы то ни было из своих врагов, а нападать на человечество и терзать его самовольно и по одним прихотям есть разбойничество, варварство и самое зверство, ничем неизвинительное"³⁶. Саме в такому плані невідомий історик оцінює кровопролитний та довготривалий польсько-український конфлікт.

Пригноблення людини, позбавлення її свободи і громадянських прав для Шерера є порушенням натурального права особистості. Тому він з однаковим запалом піддає різкій критиці феодально-кріпосницький лад шляхетської Польщі й царської Росії. На думку автора, кріпацтво та загарбницька зовнішня політика стали основним гальмом для успішного соціально-економічного розвитку північної імперії. Скасування гетьманства, запровадження кріпаччини і подушного податку, дозвіл московитам купувати нерухомість у Гетьманщині, ліквідація Запорізької Січі й створення Малоросійської колегії розглядаються в "Аналах" як послідовні етапи колонізаторської політики, спрямованої на те, щоб "покінчити з народом", який завдяки своєму демократизму та вільнолюбству завжди становив потенційну загрозу деспотичній московській монархії. Особливе обурення у французького гуманіста викликає кріпацтво - "це залізне ярмо" - яке з кожним роком "не тільки не легшало, а щодня все більше важчало"³⁷. З великою симпатією, що місцями переходить в ідеалізацію, описуються закони й звичаї запорізьких козаків, "які не знали іншого ремесла, крім воєнного, і єдиним принципом яких був захист своєї свободи, навіть ціною життя"³⁸.

Подібно до Шерера творець "Історії русів" не визнає тиранію як форму правління та панування за допомогою жорстоких засобів однієї людини над іншою. Послідовно відстоюючи демократичні принципи, український історик вважає, "что всякое правление насильственное и тиранское ... никогда не было прочно и долговременно, но, яко нечто вынужденное и взаимными интересами и согласием неукрепленное, всегда оно разрушалось и с треском падало."³⁹. Обґрунтовуючи згубність деспотичної влади, автор "Історії русів" переконував читачів, що не сила й жорстокість, а справедливість та милосердя повинні бути основними прикметами кожного правителя держави. З гуманістичних позицій він засуджує кріпацтво ("...сии крепостные ... по неведомым в мире правам и присвоениям продаются на торжищах и в жилищах от владельцев и хозяев своих наряду скота, а не редко и на собак промениваются"⁴⁰), самодурство й зажерливість царських бюрократів ("владычествующие над

нами чиновники московські, незнаючі прав и обычаев наших и почти безграмотные, знают только одно то, что они властны делать нам все"⁴¹), насильницькі дії російських вояків ("москалыкы-соколыкы! Поилы вы наши волыкы; а колы вернетесь здоровы, поисте и останни коровы!"⁴²), релігійний фанатизм північних сусідів ("между собою они безпрестанно дерутся и тиранствуют, находя в книгах своих и крестах что-то неладное и не по нраву каждого"⁴³).

Відданість невідомого історика загальнолюдським цінностям відзначав також М. Драгоманов: "якщо автор "Історії русов" не любив московських порядків, то цілком не як вузький український націоналіст, а як оборонець прав людини і привичок новішої європейської культури й замітна річ, що його виявлення московських порядків випереджують саме ті, які висловлювали великоруські ж ліберали й "западники"⁴⁴.

Отже, активне використання Шерером українських джерел, зокрема оригінального списку "Короткого опису Малоросії", сприяло увиразненню національної своєрідності українців у Західній Європі та піднесенню авторитету української історіографії на європейському рівні. Відразу після своєї появи "Анали" стали широко відомими в Україні. Про популярність книги свідчить те, що ще до 1798 р. з нею ознайомився Яків Маркевич, а в 1809 р. її переклав Василь Ломиковський. В Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського зберігається складений у 1813 р. "Летописец о Малой России или Сокращенная история о козацких гетманах и о всем случившемся и примечания достойно в Украине", що є перекладом II тому "Літопису Малоросії"⁴⁵. Нарешті в "Історії русів" знаходимо не тільки відгук ідей просвітництва, а також безпосередні текстуальні запозичення з Шерера. "Так українська історична традиція, - відзначав Д. Дорошенко, - подала руку новим ідеям, які приходили до нас з Заходу, ідеям народності, ідеям політичної свободи й соціальної рівності та справедливості. Властиво в цих західноєвропейських ідейних впливах, в їх прищепленні та акумуляції на українському ґрунті треба шукати зародок духовних течій, що хвиля за хвилею постають на Україні з кінця XVIII ст. й заповнюють собою зміст українського культурно-національного розвитку аж по нинішній день"⁴⁶.

¹ *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика // "Історія Русов" у літературі й науці - Львів-Київ, 1939.-С.126.

² *Грушевський М.* З історичної фабулістики кінця XVIII ст.. в.// Український історик. -Нью-Йорк-Торонто, 1991-1992. - С. 126.

³ *Оглоблина О.* "Annales de la Petite-Russie" Шеррера й "Історія Русов" // Науковий збірник Українського вільного університету. - Мюнхен, 1948.- Т.5.-С.93-94.

⁴ Там же. - С.89

⁵ *Кравченко В.В.* Поема вольного народу / "Історія Русів" та її місце в українській історіографії. - Х., 1996.-С.81.

⁶ *Реизов Б.Г.* Французкая романтическая исторография. -Л., 1956. -С.155.

⁷ *Шерер Жан-Бенуа.* Літопис Малоросії. -К., 1994.-С.12.

-
-
- 8 *Грушевський М.* Назв. праця.-С.127.
9 *Історія Руссов.* - К.,1991.-С.15-16.
10 *Грушевський М.* Назв. праця.-С.127.
11 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.193-194.
12 *Історія Руссов.* - К., 1991.-С.55.
13 *Реізов Б.Г.* Назв. праця. -С.152.
14 *Грушевський М.* Назв. праця.-С.128.
15 *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці "Історії русів" // *Історія русів.*- К., 2001.-С.36.
16 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.218.
17 Там же.-С.235.
18 *Історія Русов ...*-С.158.
19 Там же.
20 *Грушевський М.* Назв. праця.-С.129.
21 *Історія Русов.* -С.171.
22 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.283; *Історія Русов ...* -С.221.
23 *Іконников В.* Опыт русской историографии. -К., 1908. -Т. 2. - Кн.2.-С.1638.
24 *Моряков В.И.* Из истории эволюции общественно-политических взглядов просветителей конца XVIII века.-М., 1981.-С.62.
25 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.11.
26 *Історія Русов.* -С.139.
27 Там же.-С.35-36.
28 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.11.
29 Там же.-С.202.
30 *Історія Русов.* -С.94.
31 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.116.
32 Там же.-С.212.
33 *Історія Русов.*-С.119.
34 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.9.
35 Там же.-С.10.
36 *Історія Русов.*-С.87.
37 *Шерер Жан-Бенуа.* Назв. праця.-С.146.
38 Там же.-С.84.
39 *Історія Русов.*-С.59.
40 Там же.-С.98.
41 Там же.-С.229.
42 Там же.-С.242.
43 Там же.-С.134.
44 *Драгоманов М.* В защиту неизвестного покойника автора "Истории Русов или Малой России" // Возняк М. Назв. праця.-С.54
45 *Летописец о Малой России или сокращенная история о козацких гетманах и о всем случившемся и примечания достойном в Украине //* Ін-т рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського.- І, 6699.-169с.
46 *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - Львів,1991.-С.10.

